

Χάρτης 1. Χάρτης των προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας. Α. Γόννοι. Β. Κυπάρισσος 3.

Ενδείξεις για την εξάπλωση μέχρι της Θεσσαλίας, ενός οργανωμένου συστήματος συμβόλων επί αγγείων κατά την εποχή του Χαλκού.

Η Θεσσαλία είναι το βορειότερο τμήμα του Μυκηναϊκού κόσμου στον κορμό της κυρίως Ελλάδας, όπως αυτός περιγράφεται στα Ομηρικά ἔπη και συγκεκριμένα, στον κατάλογο των πλοίων που έλαβαν μέρος στην Τρωική εκστρατεία (B.681-759)¹. Η έρευνα των μυκηναϊκών θέσεων της Θεσσαλίας υπήρξε γενικά περιορισμένη και συνεπώς, περιορισμένες είναι και οι σχετικές γνώσεις μας για την περίοδο αυτή, όπως έχει παρατηρηθεί και σε πρόσφατες εργασίες². Μπορούμε να πούμε ότι καμία σε έκταση συστηματική ανασκαφή ενός μυκηναϊκού κέντρου δεν είχε αναληφθεί μέχρι πρόσφατα. Κυρίως, οι ανασκαφές σε μυκηναϊκές θέσεις, ξεκινούσαν εξ αφορμής τυχαίων ευρημάτων και ως επί το πλείστον, περιορίζονταν σε ανασκαφές τάφων³ ή σε περιορι-

σμένες τομές, κυρίως στρωματογραφικού χαρακτήρα⁴ και περισυλλογές επιφανειακών ευρημάτων κατά τη διάρκεια τοπογραφικών ερευνών ή από τυχαίων ευρεθέντες τάφους⁵.

Μόλις κατά τα τελευταία χρόνια (από το 1978) έχει αρχίσει μια εκτεταμένη ανασκαφή της σημαντικής μυκηναϊκής εγκατάστασης στο Διμήνι⁶, στην οποία, προφανώς, ανήκουν και οι γνωστοί από παλιά θωλωτοί μυκηναϊκοί τάφοι του Διμηνίου. Παράλληλα, συνεχίζεται η έρευνα και σε άλλες μυκηναϊκές θέσεις, π.χ. στα Πευκάκια⁷ και στην περιοχή του Αλμυρού⁸. Πάντως, δεν έχει ακόμη προχωρήσει πολύ η έρευνα, με τα υπάρχοντα στοιχεία, για την εξέταση των σχέσεων της Θεσσαλίας με τις άλλες περιοχές του Κρητομυκηναϊκού κόσμου στο Αιγαίο και την ευρύτερη περιοχή. Από την άποψη αυτή αποκούν ιδιαίτερη σημασία δύο οστράκα με εγχάρακτα σύμβολα, τυχαία επιφανειακά ευρήματα, που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια τοπογραφικών ερευνών στους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Θεσσαλονίκης πεδιάδας, και των οποίων δύο οστράκων γίνεται εδώ μια πρώτη παρουσίαση⁹.

Κώστας Γαλλής

Δρ. Φ., Εφορος Αρχαιοτήτων

Όστρακα από τους Γόννους

Το οστόρακο αυτό βρέθηκε στη θέση Γόννοι, περίπου 24 χλμ. βόρεια της Λάρισας. Πρόκειται για γνωστό σημαντικό μυκηναϊκό οικισμό¹⁰, που δρύσκεται σε επικαίρη θέση στα βορειοδυτικά της εισόδου στη Θεσσαλία από την Κοιλάδα των Τεμπών. Είναι το βορειότερο προιστορικό οικισμός στην περιοχή από την πεδιάδα στη θέση της Λαζαρίτης, στην πεδιάδα από βόρεια, από τη Μακεδονία (βλ. Χάρτη 1). Οι άλλοι προιστορικοί οικισμοί που δρύσκονται βορειότερα ανήκουν στο λεκανοπέδιο της Ελασσονάς. Πρόκειται για μικρό φυσικό βραχώδη λόφο (τοπική ονομασία: Μπεσοί Τεπέ), που υψώνεται μεμονώμενό στο πεδίο μέρος, σε απόσταση περίπου 2 χλμ. νοτιοανατολικό του σύγχρονου χωριού Γόννοι. Απέχει περίπου 300 μ. νότια του υψώματος που η θέση των Γόννων της Κλασικής Εποχής που σώζεται τείχη τους, που εκτείνονται σε τρεις λόφους στις υπώρειες του Ολύμπου. Ο λόφος Μπεσοί Τεπέ δρύσκεται μόλις 200 μ. βόρεια του Πηνειού. Και στο λόφο αυτό σώζονται λείψανα τοίχων και στην κορυφή του είναι λαξεύμενός, κάθετα μέσω στο βράχο, κιβωτιόσχημος τάφος. Στη δυτική πλαγιά του λόφου, μέσα στα καλλιεργούμενα χωράφια, απαντούν οστράκα σχεδόν όλων των περιόδων των προϊστορικών χρόνων καθώς και κλασικών χρόνων. Απαντούν διάτρητα της Αρχαιότερης, Μεστής και Νεότερης Νεολιθικής καθώς και της Πρωτοελλαδικής, Μεσοελλαδικής και Μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ')¹¹.

Στα συλλεγόντα κατά τη διάρκεια των προμηνυμένων τοπογραφικών ερευνών επιφανειακά οστράκα, περιλαμβάνεται και το οστόρακο με το εγχάρακτο σύμβολο που παρουσιάζουμε εδώ. Το οστόρακο αυτό έχει μεγιστηρίδα διάσταση 0,055 μ. και πάχος 0,015 μ. Ο πήλιος έχει χρώμα ερυθρόπιτο (Munsell 5 YR 6/6) και είναι σχετικά καθαρός. Το οστόρακο προέρχεται από ένα αρκετά μεγάλο αγγείο, χωριά, λόγω του σχετικά μικρού μεγέθους του οστόρακο, και είναι σχετικά καθαρός. Το οστόρακο από δύο δέφρεις που μπορούν να πουμούν αν ήταν ανοιχτό ή κλειστό. Στην εξωτερική επιφάνεια του οστόρακου, η οποία δε φέρει επιχρύσιμα ούτε ήταν ίδιωταιρα στηλιώμενη, διακρίνεται ένα σύμβολο, το οποίο έχει χαραχτεί πριν από τη ψήφισμα (Σχέδ. 1 και εικ.). Το σύμβολο αποτελείται από δύο κάθετες κεραίες, τις οποίες ενούνε μια λεπτότερη οριζόντια. Μία τρίτη κάθετη κεραία, αρχίζοντας λίγο πιο πάνω από την οριζόντια, τέμνει την οριζόντια κεραία στο μέσο της και συνεχίζεται πιο κάτω από τις άλλες δύο. Η αριστερή κάθετη κεραία σώζεται ακέραια: έχει μήκος 4 εκατοστά. Ιδιαίτερος έχει και η οριζόντια κεραία. Η δεξιά κάθετη κεραία, λόγω του σπασμάτου του οστόρακου στο σημείο αυτό, δε διασώζει το κάτω άκρο της αλλά από τον τρόπο που στενεύει στο σημείο αυτό, μπορεί να πει κανένις με βεβαιότητα ότι ήταν ισανεγένετης με την αριστερή κεραία. Η μεσαία κεραία, που αρχίζει χαρητότερα, σαφώς προχωρεί περισσότερο προς τα κάτω από τις άλλες δύο, αλλά στο σημείο αυτό είναι σπασμένο το οστόρακο (βλ. σχέδ. 1 και εικ. 1). Πάντως, στην ολοκληρωμένη μορφή το σύμβολο αυτό θα μπορούσε να είχε το σχήμα Ηγ. δηλαδή

να είναι ένα πολύ κοινό σύμβολο της κυπρομυκηναϊκής και μυκηναϊκής γραφής¹². Καθώς το οστόρακο είναι σπασμένο κατά σύμπτωση γύρω από το αιωνόμενο σύμβολο, δεν μπορεί να αποκλείεται κανείς την πιθανότητα να ήταν χαραγμένα και άλλα σύμβολα αριστερά και δεξιά του.

Πάντως, το σύμβολο αυτό απαντά σε μινωικούς και μυκηναϊκά αγγεία και μεμονωμένα, όπως στη λαζή ενός μινωικού ψευδόστομου αμφορέα που βρέθηκε στη θέση Μπαμπούλα της Κύπρου. Το σύμβολο έχει χαραχτεί πριν τη ψήφισμα του αγγείου και φέρει μία στιγμή επάνω από το μέσον της οριζόντιας κεραίας, δηλαδή έχει τη μορφή Ηγ με την οποία επίστις απαντά συχνά¹³. Το σύμβολο αυτό είναι πολύ κοινό στην κυπρομυκηναϊκή γραφή, συνήθως με μία στιγμή επάνω από την οριζόντια κεραία. Πολλά παραδείγματά του είναι συγκεντρωμένα σε σχετική εργασία του Danelić¹⁴, στην οποία περιλαμβάνεται και το αγγείο από τη θέση Μπαμπούλα της Κύπρου¹⁵. Απαντά, επίσης, μόνο του όπως στην προηγούμενη περιπτώση, και στη λαζή μυκηναϊκού ψευδόστομου αμφορέα που βρέθηκε στο μεγάλο τάφο III του Μινετ-ελ-Βεΐδα στη Ras Schamra (Σύριο). Στην προκειμένη περιπτώση είχε χαραχτεί μετά το ψήφισμα¹⁶. Το σύμβολο αυτό απαντά επίσης σε επιγραφές της Γραμμικής Α χαραγμένες σε τρέπαζες προσφορών που βρέθηκαν στην Κρήτη, στο Ιερό στης Σύμης Βιάνου¹⁷.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι πρόκειται για ένα πολύ κοινό σύμβολο της κυπρομυκηναϊκής και μυκηναϊκής γραφής (Γραμμικής Α και Β), που εκτός από πινακίδες, έχει βρεθεί σε μινωικά και

μικηναϊκά αγγεία σε διάφορες θέσεις της ανατολικής Μεσογείου. Έτσι, ήταν πολύ πιθανό να βρεθεί και στη Θεσσαλία και, μάλιστα, σε μία στρατηγικής σημασίας για τις επικοινωνίες θέση όπως οι Γόννοι.

Όστρακο από την Κυπαρίσσο

Το δεύτερο από τα οστράκα που παρουσιάζονται εδώ, προέρχεται από τον προϊστορικό οικισμό Κυπαρίσσου 3, 17 χλμ. νότια της Λάρισας (βλ. Χάρτη 1). Πρόκειται για ένα προϊστορικό οικισμό άγνωστο μέχρι τώρα στην έρευνα, που έχει εντοπιστεί κατά τη διάρκεια των τοπογραφικών εργασιών των τελευταίων ετών¹⁸. Η θέση δρίσκεται σε λοφοδότη περιοχή, στην κορυφή λόφου που είναι η ψηλότερη κορυφή σε ακίνητον ενός χιλιομέτρου¹⁹. Βρίσκεται περίπου 5 χλμ. δυριειονατολικά του χωριού Κυπαρίσσου²⁰ και περίπου 3 χλμ. βορεία του δρόμου Κυπαρίσσου-Ζαππείου. Τα οστράκα είναι καταστημένα στην κορυφή του λόφου σε μια έκταση διαμέτρου περίπου 150 μ. και ύψους περίπου 2 μ. Πάντως, τα στρώματα κατοικησης φαίνεται να είναι πολύ λεπτά και μάλλον έχουν παρασημεῖ προς τις κατωφλέρεις με την άροτρο.

Στα επιφανειακά οστράκα αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οι περιόδοι της Νεολιθικής Εποχής και της Εποχής του Χαλκού, από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι το τέλος της Χαλκοκρατίας' α' αυτά περιλαμβάνονται και μινύεια οστράκα και μικηναϊκά (ΥΕ III A2). Στην ανατολική πλεύρα της Μαγούλας απαντούν και οστράκα των κλασικών χρόνων.

Μεταξύ των επιφανειακών οστράκων περιλαμβάνεται και το οστράκο με εγχάρακτα σύμβολα που παρουσιάζε-

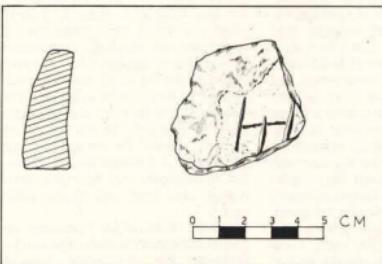

1. Οστράκο από τους Γόννους με εγχάρακτο σύμβολο.

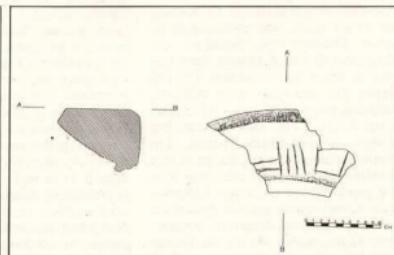
ται εδώ (Σχέδ. 2 και Εικ. 2 και 3). Πρόκειται για το χείλος ενός πίθου. Ο πτήλος είναι σχετικά καθαρός με προσμείξεις από μικρά λιθαρία, ο τυπικός πτήλος για μεγάλη αγγεία. Το χρώμα του πτηλού είναι στην επιφάνεια κοκκινωπό ενώ στο εσωτερικό είναι γκριζόμαυρο. Το χείλος του πιθαρίου έχει σκούρο κοκκινωπό επιχρύσια (Munsell 10 R 4/8) που σώζεται κυρίως, στην επάνω επιφάνεια του χειλούς, ενώ στα κάτω μέρη που είναι φθαρμένο είναι εκτεθεμένη η ανοιχτή κοκκινωπή (πορτοκαλί) επιφάνεια του πτηλού (Munsell 5 YR 5/6). Η μεγάλυτερη σωζόμενη διάσταση στην επάνω επιφάνεια του χειλούς είναι 0,21 μ. Το πλάτος στην επάνω επιφάνεια του χειλούς είναι 0,085 μ. (μέγιστο πλάτος 0,11 μ.). Σώζεται σε ύψος μόλις 0,09 μ. και διατηρεί μόνο την

αρχή του σώματος κάτω από το χείλος, πάχος 0,03 μ. Από την κλίση της εξέμετρης επιφάνειας του σώματος, φαίνεται ότι άνοιγε προς τα έων και πρόκειται προφανώς, για το χείλος ενός μεγάλου πιθαρίου (βλ. Τομή στο χείλος).

Η επανω επιφάνεια του χειλούς είναι λειά και σ' αυτή έχουν χαραχτεί, μετά τη φόσιμη του αγγείου, από αριστερά προς τα δεξιά καθώς θλέπει κανείς το χείλος από την εσωτερική πλευρά του, δύο οριζόντιες γραμμές, αμέσως μετά τέσσερις κάθετες και στη συνέχεια, μετά από ένα κενό 1,5 εώς 2 εκατοστόν, ένα άλλο σύμβολο. Στο σύμβολο αυτό, τρεις γραμμές σχηματίζουν ένα ανεστραμμένο κεφαλαίο ελληνικό Π, ενώ η μάλιστα διασώζομενη αρχή μιας τέταρτης, στο επανω μέρος, με λοξή φορά, δείχνει

Σχέδ. 1. Οστράκο από τους Γόννους με εγχάρακτο σύμβολο.

Σχέδ. 2. Τμήμα χειλούς πίθου, από τον προϊστορικό οικισμό Κυπαρίσσου 3, με εγχάρακτα σύμβολα.

2. Τμήμα χειλούς πίθου από τον προϊστορικό οικισμό Κυπάρισσος 3 με εγχράκτα σύμβολα.

3. Πλάγια όψη του τμήματος χειλούς πίθου της εικ. 2.

σύμβολου αυτού ήταν κάπιο τετράπλευρο. Στο σημείο αυτό υπάρχει σπάσιμο του αγγείου, όπως σπάσιμο υπάρχει και στο αριστερό μέρος, όπου η αρχή των δύο οριζόντιων γραμμών. Από την προσεκτική παρατήρηση των εγχράκτων φαίνεται ότι οι γραμμές αυτές έχουν χαράξτει από τα αριστερά προς τα δεξιά, βλέποντες από το εσωτερικό μέρος του χειλούς, δηλαδή από κάποιον που στεκόταν από την άλλη πλευρά του πιθαρίου. έστω και αν αυτό φαίνεται κάπως ασυνθίστατο. Η κατώτερη από τις δύο οριζόντιες γραμμές, που εκτείνεται λίγο περισσότερο προς τα δεξιά, διακόπτεται απότομα από την πρώτη κάθετη γραμμή, που χαράζεται ισχυρά από πάνω προς τα κάτω. Αυτό φαίνεται από τον τρόπο που η κάθετη γραμμή λεπταίνει προς τα άκρα και ιδίως στο επάνω άκρο που άρχισε τη χάραξη. Κατά τον ίδιο τρόπο έχουν χαράξει, σε συμμετρικές θέσεις, και οι υπόλοιπες τρεις κάθετες γραμμές (βλ. σχέδ. 2 και εικ. 2). Ακολουθεί το τελευταίο συζύγωμο εγχράκτου συμβόλου, σαν ανεστραμμένο Π., όπου η πρώτη (αριστερή) γραμμή διακόπτεται από την κάτω οριζόντια, η οποία με τη σειρά της διασταύρωνται με την τελευταία (δεξιά) κάθετη γραμμή, παρατηρήση που επιβεβαιώνει το συμπέρασμα στις τα σύμβολα αυτά χαράχτηκαν από τα αριστερά προς τα δεξιά, όπως φαίνονται στο σχέδιο 2 και την εικόνα 2. Στο επάνω μέρος της αριστερής κάθετης γραμμής της τελευταίας αυτού συμβόλου, αλλά όχι εντελώς στην άκρη της, διακρίνεται, όπως

προαναφέρθηκε, η αρχή μιας τέταρτης γραμμής που θαίνει λοιδρά προς τα δεξιά και επάνω (Σχέδ. 2 και εικ. 2). Οτο σημείο, όμως, αυτό είναι σπασμένο το χείλος και έτσι δε γνωρίζουμε αν το τελευταίο αυτό σύμβολο ήταν απλώς ένα ελαφρώς ακανόνιστο τετραπλευρο ή είχε άλλη μορφή στο επάνω τμήμα του. Πάντως, πριν από αυτό έχουμε, χωρίς αμφιβολία, ένα σύστημα από δύο οριζόντιες και τέσσερις κάθετες γραμμές. Το γεγονός ότι η επάνω από τις δύο οριζόντιες γραμμές λεπταίνει και προς τα αριστερά (βλ. εικ. 2) δείχνει ότι δεν πρέπει να συνεχίζονται πολύ πέρα από το σπάσιμο (και κατ' αναλογία και τη γραμμή): γενικά και οι έξι γραμμές, οι δύο οριζόντιες και οι τέσσερις κάθετες, φαίνεται να είχαν περίπου το ίδιο μήκος, περίπου τέσσερα εκατόστα. Έχουμε, λοιπόν, εδώ καθαρά ένα σύστημα οριζόντιων και κάθετων γραμμών, παράλληλα του οποίου δριώκοις σε κείμενα πινακίδων της κυπρομινωικής και μικηναϊκής γραφής (Γραμμή Α και Β) *ως αριθμητικά*: οι οριζόντιες γραμμές για τις δεκάδες και οι κάθετες για τις μονάδες²¹. Δηλαδή θα μπορούσαν να αντιστοιχούν τα σύμβολα αυτά στον αριθμό 24 της κυπρομινωικής γραφής. Για το πιθανό τετραπλευρο σύμβολο που ακολουθεί δεν μπορούμε να πούμε κατόπιν συγκεκριμένο, δηλαδή αν είχε σχέση με τον αριθμό, όποιο λογικά θα προηγούτο, ή αν είχε σχέση με άλλα σύμβολα που ιθυνόν ακολουθούσαν αμέσως, καθόσο που σημείο αυτό είναι σπασμένο το χείλος. Για τα αριθμητικά, βέβαια, έχουμε πολλά παραδείγματα, όχι μόνο σε πι-

νακίδες αλλά και σε άλλου είδους αντικείμενα. Από την Έγκωμη προέρχεται ένα δότρακο τραχύλατου αγγείου, χρονολογούμενο στο τελευταίο τέταρτο του 13ου π.Χ. αιώνα²², στο οποίο σε δύο σειρές, συμβόλα της κυπρομινωικής γραφής ακολουθούνται από αριθμητικά: με κουκιδές δηλώνονται οι δεκάδες και με κάθετες γραμμές οι μονάδες (Οι δεκάδες μπορούν να δηλώνονται και με κουκιδές αντί για οριζόντιες γραμμές). Αριθμητικά απαντούν και σε άλλου είδους σκευή, όπως σε έναν ασημένιο σκύφο από την Έγκωμη²³, στην εσωτερική πλευρά του οποίου, κάτω από το χείλος, μετά από μια σειρά συμβόλων της Κυπρομινωικής απαντούν δύο δουκούδες και τρεις οριζόντιες κάθετες γραμμές. Τέλος, μνημονεύουμε ένα παράδειγμα αριθμητικών επάνω σε δρούματα πινακίδων από τη Ras Schamra, όπου συζητούνται τμήματα τεσσάρων σειρών από κυπρομινωικά συμβόλα και κάθετες γραμμές που δηλώνουν αριθμούς²⁴.

Βλέπομε, λοιπόν, ότι το σύστημα αριθμήσης χρησιμοποιούνταν, τόσο σε επιστρατεία επάνω σε πινακίδες, όσο και επάνω σε παντός είδους αγγεία για διάφορους λόγους, π.χ. να δηλώσουν ποσότητα του περιεχομένου.

Αλλά και για εγχράκτα τετραπλευρα έχουμε παράλληλα σε μικηναϊκά αγγεία, εφόσον τέτοια ήταν πράγματα το, μετά από τα αριθμητικά, συμβόλο στο δότρακο από την Κυπάρισσο 3. Σε σχετική εργασία του Mittford²⁵ παρουσιάζονται χαράγματα επάνω σε δοτράκα, κυρίως λαθές αγγείων, που

ο συγγραφέας τα συσχετίζει με τα κυπρομινωικά σύμβολα. Τα ευρήματα πρόδροχνται από τις ανασκαφές του 1950-1955 στη θέση Κουκλιά, στην Παλαιόπαρο της δυτικής Κύπρου. Ένα από τα χαράγματα είναι ένα απόλο ορθογώνια επάνω σε μία λαβή ενός Μυκηναϊκού III φευδόδοτου μού αμφορέα²⁶, και εδώ μερικές πλευρές του ορθογώνιου αλληλοτέμνονται, όπως στο οστρακο από την Κυπαρισσία 3. Τα σύμβολα και τα δύο οστράκων που παρουσιάστηκαν στην εργασία αυτή έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις γνώσεις μας, για τις επικινωνίες και την οργανωμένη οικονομική δραστηριότητα στην Υστερή Εποχή του Χαλκού. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το σύμβολο στο οστρακο από τους Γόννους είναι ένα πολύ συνηθισμένο σύμβολο της κυπρομινωικής και μυκηναϊκής γραφής. Άλλωστε και ο προϊστορικός οικισμός των Γόννων βρίσκεται σε μια καρία θέση για τις επικινωνίες και εμπορικές ανταλλαγές, καθώς ελέγχει το περάσμα από το Βορρά²⁷ προς την ευφορία Θεοσαλική πεδιάδα, η οποία ήταν πυκνά κατοικημένη κατά τη Μυκηναϊκή Εποχή. Άλλωστε, πρόσφατα παρουσιάστηκε ένα ανάλογο εύρημα και στη δυτική Μακεδονία. Είναι το τμήμα κείλους ενός πιθαρού στην επάνω επιφάνεια του οποίου είχαν χαραχτεί, πριν από το ψήμα του αγγείου, σύμβολα (ωνόταν δύο και τμήμα τρίτου) τα οποία έχουν έντονη ομοιότητα τόσο με σύμβολα της Κυπρομινωικής όσο και της Γραμμικής Α και Β. Πρόκειται για επιφανειακό εύρημα σε μια θέση με κατοικηση από την Εποχή του Χαλκού στην Αιανή Κοζάνης²⁸.

Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν μια πρώτη παρουσίαση των συμβόλων των δύο αυτών οστράκων από τη Θεσσαλία, τα οποία μπορούν να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο των συμβόλων της κυπρομινωικής και μυκηναϊκής γραφής. Δείχνουν ότι και η Θεσσαλία περιλαμβάνεται στον κόσμο αυτού, που εκτείνεται στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο και Κύπρο, στον οποίο χρησιμοποιούνται κοινά σύμβολα για τη μέτρηση ποσοτήτων και την αναγραφή εννοιών, δηλαδή μια κοινή «λέξασσα» σ' όλο αυτό το χώρο, όπως μας τον περιγράφει ο Όμηρος. Αν και τα δύο αυτά οστράκα, που έχουν βρεθεί σε οικομόρφους που έχουν και μυκηναϊκή κατοικηση, είναι επιφανειακά ευρήματα — όχι στρωματογράφημένα υπό λόγου της διατήρησης τους από μόνα τους ασφώς χρονολογούμενα — δεν παυσούν να είναι ενθαρρυντικές ενδείξεις για την εμφάνιση παρόμιων ευρημάτων στο μέλλον²⁹. Ας ευχηθώμε, αν και τώρα οι σχετικές γνώσεις μας για το

θέμα αυτό στη Θεσσαλία βρίσκονται ακόμη στο Α, που είναι ο φθάνγος ο οποίος στη Γραμμική Β αποδέται στο συμβόλο του οστρακού από τους Γόννους, σύντομα να έρθουν στο φως και άλλα στοιχεία, και μάλιστα καλύτερα χρονολογούμενα, και τα σχετικά ευρήματα συμβόλων της κυπρομινωικής και μυκηναϊκής γραφής στη Θεσσαλία να φθάσουν και να επερπάνων τον αριθμό 24, που είναι ο αριθμός που θα μπορούσε να αναγνωρισθεί στο δεύτερο από τα δύο οστρακα που μας έδωσε η θεσσαλική γη.

Σημειώσεις

Στις σημειώσεις έχουν χρησιμοποιηθεί οι παρακάτω συνταγματραφίες:

Για περιοδικά:

A. Αρχαιολογικών Δελτίου.
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.
AJA: American Journal of Archaeology.
AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.
BSA: The Annual of the British School at Athens.
Θεσσαλία: Θεσσαλία, Αρχαιολογικόν Περιοδικὸν Δημοσείου, (Περιοδικόν ἔκδοσις διά την Θεσσαλίην Αρχαιολογίαν. Επιστημονικὸν Οργανών την Φαιράρχου Εταιρείας Βόλου). Α' (1958)-Ε' (1966). Βόλος.
ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθηναῖς Αρχαιολογίκης Εταιρείας.

Για βιβλία:

Fuer 1983: Bryan Feuer, *The Northern Minoan Border in Thessaly*, στη σειρά BAR International Series 176, Oxford 1983.
Hope Simpson 1965: R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, University of London, Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement No. 16, London 1965.

Hope Simpson and Dickinson 1979: R. Hope Simpson and O.T.P.K. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and Islands, Göteborg 1979.

1. Για τη μυκηναϊκή γεωγραφία της Θεσσαλίας διά. Hope Simpson 1965, σ. 143-164. R. Hope Simpson and J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970, σ. 126-151. Hope Simpson and Dickinson 1979, σ. 272-298. Ειδική για την περιοχή είναι η εργασία του Feuer (1983).

2. Hope Simpson and Dickinson 1979, σ. 272-273.

3. Π.χ. οι θωλωτοί τάφοι Διμηνίου από τους Lolling και Wolters (AM 11 1886), σ. 435-443. AM 12 (1887), σ. 136-138 και Στάθη (ΠΑΕ 1992, σ. 46-47), της Μαρμόρωντας από τους Λεωνάρδο και Τασούντα (ΠΑΕ 1899, σ. 15-16 και 101-102), οι θωλωτοί τάφος Καπαλή Βόλου από τον Κουρουνίωτα (ΠΑΕ 1905, σ. 25-26. ΑΕ 1906, σ. 211-240), ο θωλωτός τάφος Γεωργούπολης (Τασσαία) Καρδίτσας από τον Αρβανιτόπολη το 1917 BCH 44 (1920), σ. 395. BSA 31 (1930-31), σ. 11. ΑΔ (1960), B. σ. 171), οι Μυκηναϊκοί τάφοι Πτελείου και Φαρσάλων από το Βέρβελη

(ΠΑΕ 1951, σ. 141-154 και ΠΑΕ 1952, σ. 164-185 και 195-196) και στα τελευταία χρόνια μυκηναϊκοί τάφοι που ανασκαφήτηκαν από το Δ. Θεοχάρη και τη Μ. Θεοχάρη στο Μεγάλο Μονοστήριο ΑΔ 19 (1964) B. σ. 255-258, στον Αγρό Αντιόνιο Φαρσάλων ΑΔ 19 (1964) B. σ. 261. ΑΔ 21 (1966), B. σ. 253-254, στη Σπηλιά Οσσών ΑΔ 24 (1969) B. σ. 223. 4. Π.χ. οι ανασκαφές του Θεοχάρη στην Ιωάκ. ΠΑΕ 1956, σ. 119-130. ΠΑΕ 1957, σ. 55-56. ΠΑΕ 1960, σ. 49-59. ΠΑΕ 1961, σ. 45-54. ΑΔ 16 (1960) B. σ. 169 και 176-177. *Archaeology* 11 (1958), σ. 13-18, στην Πύραρο. Θεσσαλίκα Β' (1958), σ. 29-68. ΑΔ 16 (1960), σ. 170, στη Τρίκαλα Θεσσαλίκα Β' (1958), σ. 69-79. (Μ. Θεοχάρη) ΑΔ 16 (1960), σ. 169-170, στη Πεύκασσα, ΠΑΕ 1957, σ. 55-69. ΑΔ 16 (1960) B. σ. 169, στη Φίλια, ΑΔ 18 (1963) B. σ. 138. ΑΔ 20 (1965) B. σ. 312. ΑΔ 22 (1967) B. σ. 295.

5. Π.χ. δι. τις σχετικές εργασίες του Δ. Θεοχάρη και της Μ. Θεοχάρη για τη Λάρισα και την περιοχή της Θεσσαλίκα Γ' (1960), σ. 47-56. ΑΔ 16 (1960) B. σ. 185-186. ΑΔ 21 (1966) B. σ. 254. ΑΔ 23 (1968) B. σ. 269 για τη Λάρασσα καν τον Πτελεό της περιοχής Λάρισας, ΑΔ 23 (1968) B. σ. 269, για τα Μπουνάρια και τη Ροδιά Τυρνάβου, ΑΔ 19 (1964) B. σ. 263-264. Ειδικά για τον πολύ σημαντικό μυκηναϊκό οικισμό των Μπουνάρια δι. και K. Kilian, *Der Siedlungshügel Bunar-Baschi bei Sikourios* στο VI. Milocic et al. *Magulen um Larisa in Thessalien*, 1966. Bonn 1976, σ. 65-71. 6. Βλ. B. Αρβανίτη Σμύρνη, Μυκηναϊκός οικισμός στο Διμήνι. Δεύτερος Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μητρώ της Δημήτρη Π. Θεοχάρη. Πρόγραμμα-Περιλήψης Ανακοινώσεων, Βόλος 1987, σ. 29.

7. Ανδρή Σταύριος, Νεότερες ανασκαφές έρευνας στην ευρύτερη περιοχή της Μαγουλας—Τειουκαϊό. Ο.Π. Συνέδριο Θεοχάρη, σ. 39-40.

8. Ζων Μαλακούση, Θαλασσείδιν Μυκηναϊκούς τάφους στον Κάτω Μαρμόλιδο Αλμυρού. Ο.Π. Συνέδριο Θεοχάρη, σ. 61.

9. Ως ακολούθως σύντομα στη περιοδικό Καδμός μας πιο διεθνήδην δημαρχαγμένηση των συμβόλων των δύο αυτών οστράκων από τη συντριβή και τον καθολήγην Παλαιά, τον οποίο και ευχαριστεί ο υπογραφέμενος με τις πολύ χρήσιμες πυοδελείς του για αυτή την πρώτη παρουσίαση. Τα σχέδια αριθμ. 1-2 είναι τα κοιλιτέρηγχ γιλιπτή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας κ. Χρ. Σαμαρά, ο χωρτ. αριθμ. 1 ένιπε από το σχεδιαστή της Εφορείας κ. Κ. Παλαίτη, την οποία και ευχαριστεί ο Feuer (1983).

10. Αρβανιτόπολης ΠΑΕ 1910, σ. 248-252. Hope Simpson 1965, σ. 153. Νο 513. R. Hope Simpson and J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970, σ. 149. Hope Simpson and Dickinson 1979, σ. 285 (H.33 Γοννών όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Feuer 1983, σ. 109-112.

11. Με τοπογραφικές έρευνες των τελευταίων ετών έχει καταστήσει ένας Αθανάτος των προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλίκης πεδιάδας (πιο διμοισειαστή), στον οποίο η θέση έχει την ονομασία Γόννοι και Αρβιθ. Τοπογραφικό Αρχείο της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας 120.

12. Hope Simpson and Dickinson 1979, σ. 285.

12. Βλ. John Chadwick, Γραμμική Β. Η πρώτη Ελληνική Γραφή (Ελληνική Μετάφρ. Εκδόσεις Κακουλίδη, Αθήνα) (1962), εικ. 17 σ. 176, το συμβόλο αριθμ. 8 που αντιστοιχεί στο φύδρον α. Επίσης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Α', Αθήνα 1970, σ. 211 το συμβόλο αριθμ. 28 (για τη Γραμμική Α') και σ. 297 το συμβόλο στην τέταρτη σειρά της τρίτης στήλης (για τη Γραμμική Β). Το συμβόλο αυτό απαντά σε πολλές πινακίδες της Γραμμικής Β. Βλ. πρόχερα: John Chadwick, ο.π. πιν. 16, μεταξύ σελ. 96 και 97, το έκτο συμβόλο στην δευτερή σειρά. Επίσης Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Α', εικ. σης. 295, στην πρώτη και τέταρτη σειρά.
13. T.Palaima-P.Betancourt-G. Myer, An Inscribed Stirrup Jar of Cretan Origin from Bamboula, Cyprus, Kadmos X (1984), σ. 66 και πιν. 1.
14. J.F. Daniel, Prolegomena to the Cypro-Minoan Script, AJA XLV (1941), σ. 249-282. Για διόροφους μορφές του συμβόλου αυτού, με δύφορη παροδειγματική, δλ. και T. Palaima, The Development of the Mycenaean Writing System, στο Texts, Tablets and Scribes (Studies in Minoan-Egyptian Epigraphy and Economy, offered to Emmet L. Bennett, Jr.), Suplementos a MINOS Num. 10. Έκδοση του Ποντιαπότιου της Salamanca 1988. σ. 286-288 (εκ. 5-7) το συμβόλο αρ. 8.
15. Ο.π. σ. 267 και εικ. 11.
16. C. F.-A. Schaeffer, Ugaritic II, Nouvelles Etudes Relatives aux Découvertes de Ras Shamra, Paris, 1949, σ. 144 και εικ. 54. Νο. 15. Το ίδιο συμβόλο απαντά μαζί με ακούμενα κυπριωνικό συμβόλο και σε λοιπή αγγοφέα από την Εγκυμ., τον στρωμάτος ΙΙΒ (ΥΚ ΙΙ Γ) δλ. Ρ. Dikaios, Enkomi, Mainz 1971, vol. II, πιν. 315-17.
17. Πολύνυμος Μετάθετο Μυνή. Οι ενεγγραφές της πλάτες προφύρων από το λερό της Σύμης Βιάνου, στον τόπο «Φύλα». Επί εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνάν», Τόμος Α', Αθήνα 1986, σ. 276-278 και εικ. 2 και 3 (το συμβόλο Λ 52).
18. Στον υπό δημοσίευσην 'Ατλαντα των προϊστορικών οικισμών την ανατολικής Θεσσαλίκης πεδιάδας (δλ. ιππος 10), η θέση έχει την ονομασία Κυπαρίσσιος 3 και αριθμ. 95.
19. Στο Χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού 1:50.000, φύλλο Φράσα, Εκδόσης 1971, σημειωνεται με την ονομασία «Μύτικας».
20. Η ονομασία Κυπαρίσσιος, μολονότι είναι τοπωνύμιο που απαντά από τη Ομηρική ἔπη (B, 519), στην προκεκτεντή περίπτωση είναι υδρογράφη ονομασία. Διάθρεκτο στο χώριο κατά τη δεκαετία του 1920, με τη μετονομασία των τούρκικων ονομάτων των χωριών της Θεσσαλίας, διότι υπήρχε ένα μεγάλο κυπαρίσσιο στο λόφο νότια του χωριού τη παλιά ονομασία του ήταν Σουλέτα.
21. Βλ. John Chadwick, ο.π. σ. 47, σ. 14, εικ. 4 και πινάκο (α) ανάμεσα στις σελίδες 96 και 97. Επίσης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Α', σ. 210 (εικόνα), σ. 211 και σ. 297.
22. P. Dikaios, More Cypro-Minoan Inscriptions from Enkomi στη Europa, Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegeis, Festschrift für Ernst Grumach, Berlin 1967, σ. 84-85 και πιν. VI, b.
23. J.-C. Courtouis, Alasia III. Les Objets des niveaux stratifiés d'Enkomi (Fouilles C.F.-A. Schaeffer 1947-1970), Paris 1984, σ. 52 No 473, εικ. 16 No 17 και πιν. VI No 8.
24. E. Masson, Cypronomica, Studies in Mediterranean Archaeology XXXI: 2 Göttingen 1974, σ. 23 και εικ. 9.
25. T. B. Mitford, The Cypro-Minoan inscriptions of Old Paphos, Kadmos X (1971) σ. 87-96.
26. Ο.π., σ. 91 εικ. 2 και σ. 93 (σωτρόκο αριθμ. KA 200). Επίσης, τετράπλευρα έχουν βρεθεί χαραγμένα και σε Σύρουλα/αιωνικούς αμφορέας στην Εγκυμ., στα στρωμάτα ΙΙΙ Α και ΙΙΙ Β (ΥΚ ΙΙ Α1 και ΥΚ ΙΙ A2): δλ. Dikaios, ο.π. υπόσ. 16, πιν. 316.70 και 319.93 και 94.
27. B.A. Feuer, 1983, σ. 109.
28. Anna Panayotou, An Inscribed pithos fragment from Aiani (W. Macedonia), Kadmos XXV (1986), σ. 97-101.
29. Σημειωνούμε εδώ που το πολλό συμβόλο είχε δημοσιεύσει πολλά ο αυτοδιδακτος Θεοφάνης, αρχαιολόγος: Ν. Γιαννόπουλος οι δύο εργασίες του: N. I. Γιαννόπουλος ο Θεοφάνης προεττονικά επηγόρασαν επι δράχμων, λιθίνων, αργαλείων και αγγείων Αθηνά 1908, τυπώσ. Π. Δ. Σάκελλαριου (αυτοτελής εκδόση). Του ίδιου δευτερεύουσαν αναλυτικές μητρέμενες Θεοφάνης προεττονικής γραφής από την Εγκυμ. Η πρώτη σειρά της προεττονικής γραφής (ΠΑΕ 1914, σ. 164 υπόσ. 1). Ο ίδιος ο Αρβανιτόπουλος αναφέρει την ευρεύτερη διάρκεια στην περιοχή της Τσαρτσίτσης, ο ενας από τους οποίους «επι τον χειλούς φέρει τέσσερα μεγάλα προϊστορικά γράμματα ή συμβόλα». Οι αιώνες εν Κρήτῃ και ολλαγῇ, λιαν βάθειας και επιμελεστά ποιησάντα επι την πλούτο, ηδη μαλάκον οντος». Αναφέρει, επίσης, στην δευτερεύουσα πιθώ ελλείπει το τετάρτο περιόδο του χειλούς, διότι ο κόπος του απέκοψε αυτό ... κατα προτροπή Ευρωπαϊκού τίνος περιπτητού και επωλήσαν αυτό τημός, έχον ονόματα τετταπτεμένη προϊστορικά γράμματα ή συμβόλα». Τα παραπάνω ο Αρβανιτόπουλος έθεωρες ως πολὺ σημαντικό εύρημα, το μόνο σ. όλη την αρχαία Θεοφάνη, με αναμφίσθητη σύμβολα της Μυκηναϊκής γραφής. Τους δύο πίθεους μετέφερε ο Αρβανιτόπουλος στο Μουσείο Ελασσόνας και κατέχεται με αριθμ. 130 και 131 (ΠΑΕ 1914, σ. 163-164). Πάρα τις προσπάθειές μας, δεν κατέπιε μέχρι στην περίπτωση να εντοπιστούμε και φαινεται στις πιθανών, έχοντας απωλεθεύσι, οπως και πολλά άλλα αντικείμενα της Συλλογής Ελασσόνας, κατά την εποχή του Β Πάγκο-ούσιου Πολέμου.
30. The two presented sherds have been found in sites, which have been inhabited also during the Mycenaean period, are surface finds and, due to their preservation, can not be precisely dated. Nevertheless, they can be regarded as promising indications for the discovery of more relevant data in the future; they can also support the argument, that Thessaly can as well be ascribed to the broader area of the Aegean, East Mediterranean and Cyprus, where a common system of writing notions and numbers had been in use during the Late Bronze Age.

Indications of Formal Pot Marking System in Thessaly in the Bronze Age.

K. Gallis

This is a first presentation of two